

V. RIBAKOVIENĖ

MORALĖ SOCIALINIAME KONTEKSTE

Viena sudėtingiausių etikos teorijos problemų yra moralės santykio su kitais socialiniais procesais paaiškinimas. Iš pirmo žvilgsnio moralė gana aiškiai skiriasi nuo kitų socialinių reiškinių, nes jos reikalavimai (draudimai ir liepimai) savo forma yra imperatyvinio pobūdžio. Moralėje žmonių elgesio faktai ne konstatuojami, o vertinami: vieni — priimami, skatinami, kiti — atmetami, smerkiami. Kitaip tariant, moralei svarbu ne tai, ką žmogus apskritai daro, bet koks iš jo veiksmų yra geras ir koks — blogas. Šiuo atžvilgiu moralę galima laikyti tam tikra socialinės tikrovės priešprieša. Betgi tai nereiškia, kad moralės ryšys su socialiniais procesais yra grynai išorinis ir vienpusiškas. Moralė yra sudėtinė, integruota tam tikros socialinės grupės ar visos visuomenės, kaip funkcionuojančios sistemos, dalis. Aprašant atskirų individų, grupių, klasių pagaliau ir visos visuomenės santykius, sunku eliminuoti „moralinį žodyną“. Tam tikrų socialinių santykių žlugimas — tai kartu ir pareigų sistemos, vaidmenų („tėvo“, „kunigo“, „feodalo“ ir pan.) apibrėžtumo iširimas. Vienas iš būdų, pagal kurį galima nustatyti tam tikrus socialinio gyvenimo skirtum s,—tai moralinio žodyno ir realaus moralinio elgesio palyginimas.

Galimybė dvejopai aiškinti moralės ir socialinės tikrovės santykį (arba moralė yra socialinės tikrovės priešprieša, arba ji — viena iš socialinių santykių formų) išplaukia iš pačios moralės prigimties. Moralė — sudėtinga principų, idealų, taisyklių struktūra, jungianti savyje minties ir jausmo elementus. Todėl mėginimai iš šio sudėtingo audinio visumos išskirti moralės branduolį — normas bei taisykles — ir ieškoti jos sąlyčio su socialiniais procesais, negali būti iki galo sėkmingi. Moralės draudimai ir liepimai dažnai išreiškiami tokia abstrakčia forma, kad priklausomai nuo konkretaus socialinio konteksto jie praktiškai gali reikšti labai skirtingus dalykus. Pavyzdžiui, visuotinai pripažinta taisyklė — „gerbk vyresniusius“ įvairiose tautose ir epochose gali turėti labai nevienodą turinį. Panašiai ir normos „nevok“ turinys pastebimai priklauso nuo nuosavybės formų istorinės kaitos. Bendros, gerai žinomos taisyklės mums nedaug tepasako apie praktinį jų taikymą konkrečiais atvejais. Kaip

tik todėl ir buvo nesėkmingos daugelio praeities teoretikų pastangos sudaryti kodifikuotą tinkamo elgesio taisyklių sąrašą. Reikalas tas, kad socialinių santykių turinio kitimas, neišvengiamai paliesdamas žmonių bendravimo turinį, gali nepaliesiti pačių moralės imperatyvų formos. Kita vertus, daugelio imperatyvų turinyje slypi ir santykiškai pastovesni bendražmogiškųjų santykių elementai.

Moralės normų turinys priklauso ne tik nuo skirtingų tautų ir epochų socialinio konteksto. Bet kokios visuomenės gyvenime tų pačių normų turinys yra sąlygojamas konkrečios socialinių santykių praktikos.

Socialinių santykių visumoje galima skirti įvairius jų pjūvius: tai ir betarpiški kasdieninės buities santykiai, ir žmonių dalyvavimas didesnių grupių — asociacijų, klasių gyvenime. Neatskiriama šių visų santykių struktūros dalis yra moralė — kaip dvasinis žmonių tarpusavio ryšio, jų solidarumo pagrindas.

Moralės pobūdis, jos normų ryšys su tikrove todėl ir priklauso nuo to, kokius socialinius santykius ji sankcionuoja („iformina“). Drauge tai sąlygoja ir dvejojimą moralės struktūros pobūdį.

Pirmiausia apie moralę galima kalbėti kaip apie konkretų socialinį reiškinių. Ją sudaro paprotinio pobūdžio elgesys, elementarus kasdieninis bendravimas, išreiškiantis „paprastąjį žmonių solidarumą, būtiną vidinę bet kokių visuomenės kolektyvų egzistavimo sąlygą“¹. Normos — tai praktinio elgesio taisyklės, nereikalaujančios kokių nors papildomų žodinio pagrindimo argumentų. Šį moralės aspektą santykiškai galima pavadinti autoriteto morale. Elgesio vidinį motyvą pakeičia „papročio“, „tėvo“, „viešosios nuomonės“, „dievo“ ir panašūs autoritetai. Žmonių solidarumas čia remiasi ne tiek racionaliais, kiek emociniais momentais.

Antrasis moralės sluoksnis — tai ideologizuotų normų sistema, kuri grindžiama apibrėžtais (moralės ar apskritai) socialinio teisingumo principais. Tai — tinkamo elgesio motyvų, moralinės sąmonės sfera.

Suprantama, kad šių dviejų moralės struktūros elementų ryšys su socialine tikrove yra skirtingas. Pirmuoju atveju paprotinio pobūdžio elgesys, tam tikrų socialinių vaidmenų apibrėžtumas, — tiesiog yra pati tikrovė. Kitaip sakant, konkreti praktinė veikla ir šios veiklos vertinimas čia beveik sutampa. Antruoju atveju įvairūs principai, abstrakčios normos jau yra ideali socialinio teisingumo išraiška, kuri yra išorinė elgesio praktikos atžvilgiu ir net priešpriešinama jai. Vertinant socialinę tikrovę, vertinami ir patys papročiai. Tačiau kad ir kokie būtų abstraktūs bei „išoriški“ šie idealieji socialinio teisingumo principai, neturėdami jokio sąlyčio su žmonių gyvenimu, jie taptų bevertėmis konstrukcijomis. Pastarasis sąlytis su tikrove čia yra gana specifiskas.

Ideologizuotos moralės (abstrakčių normų ir principų) išsiskyrimo iš papročių svarbiausia prielaida — klasinės visuomenės susiformavimas. Vi-

¹ *Meškauskas E.* Moralinių vertybių istorinės specifikos klausimu. — *Problemos*, 1979. Nr. 2(24), p. 11.

suomeninis darbo pasidalinimas ir mainai išardo pirmąją bendruomenę kaip bendrai gaminantį ir vartojantį kolektyvą. Produktų skirstymo ir vartojimo pagrindu tampa nuosavybės teisės institutas. Dabar individai jau santykiauja vienas su kitu kaip privatūs asmenys, kurių veiksmų galimybės padidėja — prasiplečia jų individualiosios laisvės ribos. Žmonės ima reikšti privačius interesus, tačiau šie gali būti realizuojami tik visuomenėje. Todėl iškyla būtinumas derinti juos su bendromis visuomenės egzistavimo sąlygomis. Visuomenę skaldo ne tik žmonių interesų privatus pobūdis, bet ir jos klasinė, grupinė diferenciacija, taip pat su ja susijęs žmonių santykių susvetimėjimas.

Visuomeninis interesas tiesiogiai neišplaukia iš privačių interesų, nėra paprasta jų suma. Tačiau šis interesas suponuoja įvairius socialinio gyvenimo principus, kurie reikalauja iš individo apriboti savo norus ir siekimus. Kadangi šis visuomeninis interesas yra tolimas ir svetimas atskiro individo gyvenimo sąlygoms, tai ir patys principai, atstovaujantys tam interesui, individo atžvilgiu įgauna išorinio įpareigojimo formą. Tiesa, moralės specifika pasireiškia tuo, kad šis „išorinis spaudimas“, t. y. objektyvus būtinumas apriboti privatų interesą, turi būti priimamas kaip žmogaus vidinio įsitikinimo dalykas, kaip jo paties interesas. Šią moralės ypatybę fiksuoja *pareigos* jausmas. Pareiga yra ne tik vidinis žmogaus įsitikinimas — ji kartu yra ir žmonių susvetimėjimo įrodymas.

Tiek vieno, tiek kito moralės struktūros elemento teorinis aiškinimas turi savų keblumų. Kai kalbama apie paprotinį moralės aspektą, gresia reliatyvistinis pavojus lokalinio pobūdžio normas paversti visuotinio, bendražmogiškojo elgesio etalonais. Antra vertus, normos ir principai, kurie praauga lokales bendrijas ir yra susiję su žmonių moralinio lygiavertiškumo ir moralinių priesakų visuotinumą idėjomis, socialinės diferenciacijos ir susvetimėjimo sąlygomis gali virsti „abstrakčiais principais, labai nedaug ką tepasakančiais apie realųjį žmonių santykių turinį“². Kiekviena konkreti moralės sistema — sinkretiška abiejų minėtų moralės aspektų sąveika. Kitaip tariant, žmonių santykių betarpiškumas, apibrėžtumas, praktinių veiksmų vertinimas negali egzistuoti be bendresnės socialinio teisingumo sampratos, tam tikrų principų pripažinimo. Konkretaus žmogaus sąmonė, žinoma, yra nedaloma. Tačiau joje galima skirti tam tikrus aspektus — grupinį (paprotinį) ir bendražmogišką. Teigiant, kad žmogus yra visuomeninių santykių visuma, turima galvoje jo sąlyčio su tikrove įvairovė ir atliekamų vaidmenų įvairovė. Kaip tik todėl, kad minėtieji moralės sampratos aspektai nepašalina žmogaus moralinės sąmonės vientisumo.

Ši moralės ypatybė gali būti patogiausia išeities pozicija aiškinant moralės santykį su socialiniais kitimais, taip pat atskiro individo sąryšį su visuomene.

Aiškinant šį santykį, galima konstatuoti tam tikrus pasikartojimus, savotiškas „pulsacijas“, įgaunančias neabejotiną dėsningumo statusą. San-

² Ten pat, p. 11.

tykiškai stabiliais visuomenės vystymosi laikotarpiais, kai socialinių struktūrų vaidmuo žmonių gyvenimui yra labiau apčiuopiamas, moraliniai reikalavimai kildinami iš nusistovėjusių socialinių normų bei standartų. Tada labiau apibrėžtos būna žmogaus teisės ir pareigos, dominuoja ne apskritai žmogaus pareiga, o tam tikras socialines funkcijas atliekančio, tam tikrą socialinį statusą įgijusio žmogaus pareigos. Tuo pačiu ir žmogus yra vertinamas ne kaip žmogus apskritai, o kaip tam tikros grupės atstovas. Kitaip tariant, moralė įgyja grupinės, klasinės moralės bruožus.

Tuo tarpu socialinių struktūrų lūžio laikotarpiais, kai pradeda irti nusistovėjusios socialinio gyvenimo formos, žmogus pasijunta netekęs atramos ir ima pats savyje ieškoti veiklos ir elgesio pagrindų. Tokiais atvejais pirmiausia apeliuojama į žmogaus prigimtį, Žmogų ir pagal tai tikrinamos egzistuojančios socialinės bei moralinės normos. „Tuomet,—rašo K. Marksas ir F. Engelsas,—yra visai natūralu, kad visi žmonių santykiai gali būti išvedami iš žmogaus sąvokos, iš išsivaizduojamo žmogaus, iš žmogaus esmės, iš *Žmogaus*“³. Kartu vyksta ir istorinis principų ir vertybių pervertinimas, jų hierarchijos pasikeitimas. Tuo tarpu įvairių grupių moralės kriterijai faktiškai nustoja egzistavę, nes jie netenka savo struktūrinio substrato.

Paprastai ši žmonių „individualizacija“ yra aiškinama kaip tolydus istorinis procesas — nuo sustabarėjusių, akivaizdžia prievarta pagrįstų visuomenių (tokios buvo, pavyzdžiui, vergovinė ir feodalinė santvarkos) į buržuazinio individualizmo visuomenę. Toks aiškinimas iš dalies yra teisingas. Tačiau perėjimas nuo akivaizdesnio struktūriškumo socialiniuose santykiuose prie individualizacijos turi ir kitą paskirtį — vienų gerai integruotų visuomenių perėjimo į kitas prasmę. Tokią moralės ryšio su socialiniais santykiais kilmę, to ryšio pobūdžio ciklišką atsikartojimą patvirtina visuomenės istorijos stebėjimas.

Senovės Graikijoje galima skirti tris santykiškai savarankiškas socialines sanklodus ir jų moralinės išraiškos raidos etapus: homeriškąjį (patriarchalinį), valstybių (polių) ir didžiųjų imperijų formavimosi (helenistinį).

Homero poemose aprašytu laikotarpiu graikuose matome gerai integruotas patriarchalines visuomenes, kur žmogaus veiklos vertinimas siejamas su jo atliekamomis socialinėmis funkcijomis. Nėra „apskritai“ doro veiksmo,—vieno socialinio vaidmens dorybė skiriasi nuo kito socialinio vaidmens dorybės. Karaliaus dorybė — vadovavimas, kario — drąsa, piemens — stropus ganymas. Žmogus geras, jeigu jis turi ypatingą, tik jam specifišką dorybę.

Tačiau ilgainiui senoji socialinio gyvenimo sankloda pradėjo irti. Pažymėtini du svarbūs šio irimo aspektai. Pirmiausia — tai, kad prekyba, karai, Rytų kolonizacija ir gyventojų migracija praplėtė kultūrinį graikų akiratį: paaiškėjo, jog esama kitokių papročių, skirtingų doro elgesio normų. Tačiau, kita vertus, daug svarbiau buvo tai, kad socialinio gy-

³ Marksas K., Engelsas F. Vokiečių ideologija.— V., 1974, p. 41.

venimo centras iš patriarchalinių ūkių persikėlė į miestus, kūrėsi valstybės-poliai. Vietoj tradicinės žemdirbystės atsirado amatai, prekyba, mokslai, aktyvėjo politinis gyvenimas. Kitokios pasidarė reikalingos dabar ir žmogiškosios savybės. Drąsa, fizinė jėga turėjo užleisti vietą savybėms, susijusioms su lavinimusi, pasisekimu politinėje karjeroje ir t. t.

Visa tai reiškia, jog sugriuvo senosios socialinio gyvenimo formos, tuo pačiu suiro ir vienareikšmis, konkretus moralinis „vertinamasis žodynas“, tam tikrų teisių ir pareigų visuma. Tuo tarpu naujos gyvenimo formos dar nebuvo išsikristalizavusios. Tokiomis aplinkybėmis individas tarsi „iškrinta“ iš socialinio gyvenimo formų, susidaro savotiškas moralinis vakuumas: senais gyvenimo pavyzdžiais negalima nei auklėti jaunimo, nei aiškinti atskiro individo elgesio, o naujų dar nėra. Istoriškai tai ir sudarė socialines sofistų reliatyvizmo prielaidas.

Kaip tik todėl sofistų teorijoje į pirmą vietą iškyla žmogus, jo prigimties problema. Sofistai priešpriešina prigimtinių žmogų konvenciniam⁴. Prigimtinis žmogus neturi jokių moralinių bei teisinių standartų. Pagrindiniai to prigimtinio žmogaus interesai — socialinės galios įgijimas ir malonumas. Moralė (tiksliau — „moralinis žodynas“) yra tik priemonė šiems poreikiams patenkinti. Prigimtinis žmogus — tai vilkas, dėl savo interesų realizavimo apsisvelkęs avies kailį ir taip pasidaręs konvenciniais žmogumi. Tad konvencinis žmogus — tai prigimtinis žmogus, gyvenantis tam tikroje valstybėje (visuomenėje) ir prisitaikantis prie jos. Prigimtinis žmogus yra laisvas priimti vienas ar kitas konvencijas arba jų atsisakyti. Vadinasi, prigimtinis žmogus yra pirminis, o jo konvencinis (socialinis) gyvenimas yra antrinis, išvestinis.

Santykinis valstybių-polių egzistavimo stabilumas ilgainiui vėl iškelia socialinių struktūrų reikšmę atskiram žmonių gyvenimui, jų poreikių realizavimui. Senovės Graikijos valstybėse-poliuose buvo labai susipynęs socialinis (politinis) ir asmeninis piliečių gyvenimas. Galima būtų nurodyti kelias tokios situacijos priežastis. Pagrindinė jų — vergovinis šių valstybių pobūdis. Vergų darbas sudarė laisviesiems piliečiams geras sąlygas intelektualinei ir politinei veiklai. Be to, vergai jau pačiu savo buvimu solidarizavo laisvuosius. Pagaliau reikšmingas veiksnys buvo ir nedidelė šių valstybių teritorija. Polyje laisvasis graikas susikūrė tokį gyvenimą, kuris leido jam bent iš dalies patenkinti savo poreikius. Todėl neatsitiktinai, prasidėjus polių smukimo periodui, Platonas (iš dalies ir Aristotelis) gina šias valstybes, kaip labiausiai idealias socialinio gyvenimo formas. Platonas ir Aristotelis (dar anksčiau — Sokratas) pirmiausia kritikuoja sofistų siūlomą supaprastintą, vulgarizuotą žmogiškųjų siekimų sampratą, pagrįstą galia ir malonumu. Platonas ir Aristotelis taip pat sieja malonumą su interesu (pažiūrą, kad pareiga — tai kažkas priešinga interesui, antikos laikais pradėjo skelbti tik stoikai), bet šis interesas yra integruojamas į socialumą, į valstybingumą. Tos socialinio (valstybinio) teisingumo formos yra sąlyga, leidžianti patenkinti ir žmo-

⁴ Žr. plačiau: *Платон. Сочинения.* — М., 1968, т. 1.

gaus egoistinius interesus. Pačias socialines struktūras Platonas aprašo savo idealaus žmogaus ir idealios valstybės koncepcijoje. Jo valstybėje vergai yra atskirti nuo politinės struktūros, amatininkai ir žemdirbiai užima žemiausią jos dalį, o turtingieji ir valdantysis elitas — viršutinę. Aristotelis tokią struktūrą gina netiesiogiai, akcentuodamas tas žmogiškąsias savybes, kurios buvo būdingos laisviesiems polių gyventojams, o pirmiausia — jos elitui.

Šios gerai integruotos gyvenimo sanklodos galutinis iširimasis ir helenistinės karalystės, vėliau — Romos imperijos susiformavimas turėjo didelę reikšmę tiek žmonių socialinių santykių, tiek etinės problematikos pasikeitimui. Didelėse valstybėse atskiro individo ryšys su socialinio gyvenimo formomis susilpnėja, nuskursta. Atskiro žmogaus poveikis šių formų funkcionavimui smarkiai menkėja. Apsiribojama privačių interesų tenkinimu bendruomenėse, kurios politiškai buvo bejėgės. Todėl etinės problematikos svorio centras vėl nukeliamas į atskirą individą. Vietoj klausimų, kokiomis formomis gali būti reiškiamas teisingumas, kokios dorybės gali palaikyti žmogaus socialinį gyvenimą, domimasi, ką žmogus turi daryti siekdamas laimės, ką jis gali pasiekti kaip privatus asmuo, kas yra žmogaus esmė, kokiais principais jis turi vadovautis savo gyvenime. Nepaisant principinių skirtumų, individo problematika yra tiek stoikų, tiek epikūričių etinės minties šerdis.

Atrodytų, neperžengiamą praraja skiria senovės Graikiją nuo viduramžių ir naujųjų laikų Europos. Ir ne tik chronologiškai, bet taip pat ekonominio, politinio ir dvasinio gyvenimo formomis. Tačiau analogijų tarp jų — apstu. Pirmiausia santykio tarp socialinio gyvenimo formų kitimas, taip pat etinė problematika.

Europos feodalinių santykių istorijoje skirtini trys etapai: 1) vergovinių santykių irimo ir feodalinių santykių formavimosi, 2) jų santykiškai stabilios raidos, 3) feodalinių santykių irimo etapas. Šiuos etapus atitinka skirtingas individo santykis su socialinio gyvenimo formomis. Pradinėje stadijoje, t. y. iširus vergoviniams ir dar nesusiformavus feodaliniams santykiams, socialinių formų vaidmuo žmonių gyvenime susilpnėja. Šiam laikotarpiui būdinga tai, kad vergai įsijungia į socialinį gyvenimą, jiems suteikiamas žmogaus statusas. Visa tai įgavo dvasinę išraišką ankstyvoje krikščionybėje. Tačiau kaip tik ankstyvoji krikščionybė yra visiškai abejinga socialinio (valstybinio) gyvenimo formoms, nors ir skelbia žmonių lygybės idėją. Beje, ši idėja išraiškos požiūriu buvo mistifikuota („visi — broliai Kristuje“), tačiau ji vis dėlto turėjo ir tam tikrų žemiškų prielaidų — buvo susijusi su materialinių, politinių, etninių pertvarų tarp žmonių naikinimu. Vėliau, kai krikščionybė vietoj „svieto lygintojos“ (senų santykių griovėjos) pasidarė naujos feodalinių santykių hierarchijos gynėja, pasikeitė ir lozungo „visi — broliai Kristuje“ socialinė funkcija: akivaizdžios žmonių ekonominės ir politinės nelygybės sąlygomis jis įgijo gryną ideologinę kompensacijos reikšmę.

Feodalinės visuomenės socialiniai santykiai skiriasi nuo senovės Graikijos valstybių-polių socialinės sanklodos. Kaip minėta, graikų poliams

buvo būdingas didesnis laisvųjų žmonių solidarumas ir mažesnė teisinė praraja tarp skirtingų visuomenės sluoksnių (išskyrus vergus). Tuo tarpu feodalinė visuomenė — tai atviros ne tik ekonominės, bet ir teisinės prievartos visuomenė. Jos narių santykiai grindžiami ne bendromis teisės normomis, o sudėtinga sistema prievolių ir privilegijų, įtvirtinančių socialinę nelygybę.

Tačiau bendra šioms skirtingoms sanklodoms yra tai, kad jose abiejose labai akivaizdus socialinių struktūrų vaidmuo atskirų žmonių gyvenime, žymiai glaudesnis ekonomikos ir politikos santykis. Išreiškiant tai moralės kalba, būtų galima pasakyti, kad feodalizme ryškiau negu reikia miestuose — valstybėse (prisiminkime: Aristotelis dar kalba apie bendrąsias žmogaus moralines savybes) nėra „gero“ žmogaus ar „gero“ veiksmo pačia bendriausia prasme, o tėra „feodalo“, „baudžiauninko“, „kunigo“ gerumas ir pareiga; pagaliau nėra ir apibendrinančio žmogaus idealo, o tik aristokrato, riterio, baudžiauninko ar šventojo idealas. Tai nereiškia, kad čia visiškai neegzistuoja bendražmogiški santykiai, bet jų veikimo sfera — vien asmeninių santykių sritis, labai integruotų grupių narių tarpusavio bendravimas.

Todėl ir religiniame pasaulėvaizdyje paklusnumas feodalui aiškinamas taip pat, kaip ir paklusnumas dievui, o žemiškoji hierarchija grindžiama dangiška. Krikščionybė, supynusi moralės normas su feodoline hierarchine tvarka, prarado galimybę ją kritikuoti ir palaipsniui pradėjo vaidinti reakcingą vaidmenį.

Kapitalizme visuomenės vystymasis taip pat buvo susijęs su feodalinės hierarchijos irimu, teisinės lygybės išgalėjimu, tuo pačiu ir su tam tikra žmonių socialinių santykių individualizacija. Ekonomiškai ši procesą sąlygojo natūralaus feodalinio ūkio smukimas ir visuotinės mainų sistemos atsiradimas. Socialinis gyvenimas iš esmės tapo individualių valių kovos ir konfliktų arena. Ideologijoje tai buvo išreiškiamą žmonių laisvės ir lygybės lozungais.

Hierarchinių feodalizmo formų žlugimas suardė ir visą tradicinę žmogaus vaidmenų ir pareigų sistemą, nutrūko ryšys tarp pareigų atlikimo ir savo tikslų, laimės siekimo. Ši situacija socialinių teorijų srityje (tuo pačiu ir etinėje problematikoje) vėl sustiprina žmogaus kaip bendrybės, jo prigimties pirmumo, socialinių saitų, tarnybinės paskirties motyvus.

Tačiau kartu išryškėja, kad ir pati žmogaus individualizacija, kaip faktinis procesas, yra žymiai svarbesnis dalykas negu jo teorinio pagrindimo būdai. Šiuo atžvilgiu verta dėmesio nauja religinės mąstysenos transformacija. Kaip žinoma, viduramžių katalikybės doktrinoje žemiškoji ir dangiškoji hierarchija, atsakomybė dievui ir atsakomybė feodalui — suvertos ant vieno siūlo. Tuo tarpu reformacijos judėjimas, jo dvasinis įprasminimas šiuos dalykus atskiria. Viena, tai absoliučiai neginčijami dievo priesakai, o kita, — žmonių gyvenimo aplinkybių sukurtos normos (ekonominio, politinio gyvenimo taisyklės). „Individas“ — abiejų šių realiųjų rezultatų: jis atsakingas prieš dievą, kuris jį sukūrė, ir prieš santvarką, kuriai jis pajungtas. Vis labiau pradedama akcentuoti betar-

piškų, dvasinių žmonių santykių su dievu pirmumas ir moralinės atsakomybės socialinių saitų atžvilgiu antrumas. Mažinamas bažnyčių kaip tarpininko tarp dievo ir žmogaus vaidmuo, supaprastinama jų atributika. Tuo kaip tik vykdomas realus socialinis užsakymas — būtinybė morališkai pateisinti senos socialinės sanklodos suirimą. Moralės normos darosi laisvos nuo socialinės struktūros, o moralinis subjektas — laisvas pasirinkti.

Tačiau religinis senų socialinių ryšių ardymas ir naujų įtvirtinimas ne visada buvo pateisinamas. Mat religija (visų pirma katalikybė) institutiškai buvo pernelyg suaugusi su sena feodalinė struktūra. Be to, religija sujungia žmogaus moralinę pareigą, normų laikymąsi su jo laimės siekimu labai mistiškoje sferoje — danguje. Tai netiko naujųjų laikų „žemiškai“ mąstysenai. Dideli naujųjų laikų mokslo laimėjimai griovė dievo autoritetą ir visą religinę pasaulėjautą.

Pradėta ieškoti naujų atramos taškų ir etikoje. Pasirodė, kad nuosekliau nei reformacijos doktrina žmogaus individualizacijos procesą gali pateisinti įvairios žmogaus prigimties teorijos. Žmogaus prigimties analizė naujaisiais laikais tapo išėties pozicija vos ne visiems mėginimams sukonstruoti mokslinę etiką. Žmogaus prigimties interpretacijų būta įvairių, tačiau pagrindiniai principai, kad ir kaip keista, buvo labai panašūs į senovėje sofistų dėstomas pažiūras. Tiesa, kalbėdami apie žmogaus prigimtį, sofistai akcentavo tokius pagrindinius jos bruožus kaip galia ir malonumas, o T. Hobsas, pavyzdžiui, — norą dominuoti ir norą išvengti mirties, egoizmą ir savanaudiškumą⁵. Bet juk tai nekeičia pagrindinio motyvo — žmogaus prigimtis laikoma savanaudiška, egoistiška, žmogus godus ir agresyvus. Ir dar: sofistai kalba apie socialines taisykles (moralę) kaip savo egoistinių siekimų patenkinimo priemonę, o T. Hobsas — apie politiką ir valstybę kaip žmonių savisaugos, bendro sambūvio prielaidą.

Vis dėlto socialinės taisyklės ir vieny, ir kitų suprantamos kaip būtinas kompromisas tarp prigimtinio žmogaus noro pulti kitus ir baimės būti užpultam. Todėl abipusis suinteresuotumas verčia nustatyti apribojančias sąlygas agresijai ir suinteresuotumui ją sutramdyti. Taigi žmogaus prigimtis ir naujųjų laikų mąstytojų laikoma pirmine, ikisocialine, o socialinio gyvenimo taisyklės (moralė ir įstatymai) — antrinėmis, išvestinėmis.

„Prigimtinio“ žmogaus samprata yra logiškai prieštaringa. Kaip minėta, žmogaus prigimtis yra apibendrinama tam tikrais kriterijais — egoizmu, agresyvumu ir pan. Bet tokie žodžiai kaip „egoistas“ ir altruistas“, „agresyvus“ ar „švelnus“ priklauso žodynui, kurio būtina prielaida turi būti jau nusistovėjęs socialinių ir moralinių taisyklių tinklas, konkrečių normų sistema. Ten, kur nėra jokių socialinių standartų, nėra nė galimybių daryti tai, ko iš tavęs tikimasi, aprašinėti žmonių bruožus ir politinius vertybinėmis sąvokomis. Analogiškai — socialinių taisyklių pripa-

⁵ Зг.: Гоббс Т. Избранные произведения. — М., 1964, т. 2, с. 281, 291.

žinimo procesas, visuomeninės sutarties sudarymas, įmanomas tik tuo atveju, jei tarp žmonių jau buvo socialinio pobūdžio kontaktai. Kad socialiniai standartai galėtų būti sukurti, žmonės turi suvokti, kas jie yra. Tuo tarpu ikisurtarinę būseną prigimtinės teorijos šalininkai traktuoja kaip ikisocialinę būseną.

Šis „prigimtinio“ žmogaus koncepcijos prieštaringumas ypač išryškėjo bandant nustatyti labiau apčiuopiamus ryšius tarp pradinio egoizmo, agresijos ir žmogaus moralumo. Kaip egoistiškas žmogus gali elgtis nesavanaudiškai? Socialinių taisyklių reikalingumas žmogaus egoizmui apriboti dar nepaaiškina moralės kaip vidinio apsisprendimo. T. Hobsas, būdamas gana nuoseklus, faktiškai atsisako moralės taisyklių. Žmogaus moralumą jis traktuoja kaip paklusnumą politinėms taisyklėms, valstybės suverenumui. Vėliau buvo mėginama plėsti paties egoizmo sąvoką: altruizmas — tai užslėpta egoizmo forma. Arba apeliuojama į vadinamąją racionalų egoizmą: žmogus, kaip racionali būtybė, gali paaukoti savo tiesioginį interesą (t. y. pasielgti moraliai) ilgalaikio intereso labui ir pan.

Marksistinės socialinės metodologijos koncepcijoje „prigimtinis“ žmogus — tai taip pat socialinis žmogus. Jau minėta žmoniškųjų santykių diferenciacija ir tuo pagrindu atsiradęs susvetimėjimas, individualios ir visuomeninės būties priešprieša „sukuria iliuziją, kad individo žmogiškąją esmę nėra visuomeninio pobūdžio, kad ją sudaro nuo visuomeninių sąlygų, nuo visuomeniškai būtinos individo veiklos nepriklausomos individo asmeninės savybės“⁶.

Ši iliuzija dar labiau sustiprėja stambesnių socialinių pakitimų laikotarpiais, kai visuomenė tarytum išskaidoma į paprasčiausius elementus — individus, o socialinių saitų vaidmuo susilpnėja. Tačiau tiek pats išskaidymas, tiek ir tas turinys, kurį surandame žmogaus prigimtyje, yra sociališkai sąlygoti. „Ta gamybinių jėgų, kapitalų ir socialinių bendravimo formų suma, kurią kiekvienas individas ir kiekviena karta randa kaip kažką duota, yra realus pagrindas to, ką filosofai vaizdavosi kaip „substanciją“ ir kaip „žmogaus esmę“, ką jie dievino ir su kuo kovojo <...>“⁷.

Šis marksizmo klasikų teiginys yra labai svarbus analizuojant moralės santykį su kapitalistine ekonomine sankloda. Mat kapitalizmas galutinai nutraukia ryšius tarp visuomenės procesų ir pareigos kaip asmeninio apsisprendimo. Todėl klasiniai antagonistiniai santykiai ir etinė žmogaus lygiavertiškumo idėja neišvengiamai priešpriešinami.

Tačiau pačią asmenybės moralinio vertingumo ir lygiavertiškumo idėjos pradinę prielaidą K. Marksas vis dėlto nurodo kaip ne visiškai išnykusią ekonominiuose procesuose. Taip yra dėl to, kad kapitalistinėje visuomenėje klasinis išnaudojimas grindžiamas laisva sutartimi. Darbi-

⁶ Kapačiauskienė D. Žmonių santykių susvetimėjimo apraiškos moralėje.— Problemos, 1974, Nr. 2(14), p. 47—48.

⁷ Marksas K., Engelsas F. Vokiečių ideologija, p. 35.

ninkai čia parduoda savo darbo jėgą kaip prekę. Žmogaus darbui tapus preke, ekvivalentiškai mainai įgauna visuotinį pobūdį, t. y. mainų procese visos darbo veiklos rūšys gali būti išreiškiamos žmogaus darbu. Tai sudaro pradines prielaidas ne tik traktuoti žmogų kaip egoistą ir kaip teisių subjektą, bet ir kaip moralinę asmenybę.

Kapitalizmo sąlygomis visi žmonės tartum egzistuoja nepriklausomai vienas nuo kito. Feodalinių santykių hierarchijos išardymas buvo kartu ir šių santykių sinkretiškumo naikinimas. Ekonominės, politinės, teisinės žmonių veiklos bei asmeninio gyvenimo sritis tartum atsiskyrė. Žmogaus lygiavertiškumo idėja, moralės universalumas ir visuotinumas formos požiūriu, šios moralės socialinio konteksto eliminacija — tai du vienas kitą sąlygojantys procesai.

Visa tai ir paaiškina, kodėl kapitalistinės visuomenės socialinis nevie-nalytiškumas griaua papročius ir paprotinę moralės sąmonę. Bet tai ne-reiškia, kad kapitalistinėje visuomenėje neegzistuoja įvairių socialinių grupių ir asociacijų moralių, įvairių stereotipų ir modelių, pagal kuriuos orientuojami atskirų žmonių veiksmai. Tačiau šių grupių moralės ir veiksmų stereotipų struktūra nereiškia oficialios ir viešos socialinės struktūros, kaip tai buvo, pavyzdžiui, feodalizme. Visuomenės integracijos veiksnys čia yra socialinio (jų tarpe ir moralės) teisingumo principai. Ši moralė — pirmiausia principų moralė.

Pačioje žmonių lygiavertiškumo idėjoje slypi labai didelis ideologinis krūvis, t. y. ši idėja tam tikru požiūriu „atvirkščias“, „kompensacinis“ tikrovės paveikslas: juk pati žmonių lygiavertiškumo idėja turi ideologinę prasmę tik tuo atveju, jeigu ji nėra iki galo realizuota tikrovėje. Lygiavertiškumas moralėje yra susipynęs su nelygybe socialinėje praktikoje,— jie vienas kitą sąlygoja. Todėl moralės ryšys su socialine tikrove kapitalistinėje sanklodoje taip pat gali būti apibūdintas kaip tam tikras aukščiau minėtų dviejų kraštutinių moralės sampratos aspektų sąveika.